

KAMRAN İMANOV

**İSTİSNALAR,
MƏHDUDIYYƏTLƏR VƏ
MÜƏLLİF-HÜQUQ
QANUNVERİCİLİYİ**

Bakı – 2018

Kamran İmanov,

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri.

“İstisnalar, məhdudiyyətlər və müəllif-hüquq qanunvericiliyi”. Bakı, 2018

Bu kitabça Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Kamran İmanovun, Müəllif Hüquqları Agentliyi və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının birgə təşkilatçılığı, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin dəstəyi ilə 1 – 2 dekabr 2014-cü il tarixlərində keçirilən “Görmə qüsurlu şəxslərin dərc olunmuş əsərlərə əlçatımlılığının müəllif-hüquq problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfransda etdiyi “İstisnalar, məhdudiyyətlər və müəllif-hüquq qanunvericiliyi” adlı təqdimat əsasında hazırlanmışdır.

© Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyi, 2014, 2015, 2016, 2018

© Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2018

Mündəricat

I.	Giriş	5
II.	Müstəsna hüquqa məhdudiyyətlərin təbiəti və mümkünlük meyarları	8
III.	Sərbəst, pulsuz istifadə	11
IV.	Qonorarın ödənilməsi ilə sərbəst istifadə (qeyri-könüllü lisenziyalar)	15
V.	Son qeydlər, rəqəmsal mühitdə istisnalar və məhdudiyyətlər	19

I. GİRİŞ

1. Müəllif hüquqlarından istisnalar və məhdudiyətlər = müəlliflərin hüquqları və cəmiyyətin maraqları arasındakı tarazlıq mexanizmi.
2. Müasir müəlliflik hüququ = hüquq sahibləri və istifadəçilər arasında «sosial müqavilə», qarşılıqlı kompromislər sistemi.
3. İnternet, rəqəmli texnologiyalar və tarazlığın pozulması.
4. XIX – XX ə. müəlliflik hüququnun tarixi = hüquq sahiblərinin mövqeyindən çıxış edərək, hüquq normalarının daim dəyişən texnologiyalara uyğunlaşmasının tarixidir.
5. İstisnaların və məhdudiyətlərin xüsusi rolu: Mərakeş Müqaviləsi, Kitabxanalar üçün istisnalar haqqında Müqavilənin layihəsinin müzakirəsi və s. = istifadəçilərin və cəmiyyətin mövqeyindən müəlliflik hüququ tarixinin yeni dövrü.
6. Bu təqdimatın məqsədi müəllif-hüquq təcrübəsində yığılmış problemlərlə bağlıdır (qəbul edilmiş Mərakeş Müqaviləsi, kitabxanalar haqqında Müqavilənin layihəsi, İnternetdə hüquqların idarə edilməsi, açıq təhsil resursları və CC), hansılar ki, istisnaların və məhdudiyətlərin bu və ya digər şəkildə dərk edilməsini tələb edir, yəni müəlliflik hüququna nəinki hüquq sahibi nöqtəyi-nəzərindən, həm də istifadəçi mövqeyindən baxmaq tələbini irəli sürür.
7. **İstisnaların və məhdudiyətlərin növləri:**
 - «açıq» , yəni bir çox hallara münasibətdə ümumi imtinanı nəzərdə tutan (məsələn, ədalətli istifadənin Amerika konsepsiyası);

- «qapalı», yeni müəlliflik hüququna şamil olunmayan konkret siyahıda sadalananlar (məsələn, kontinental Avropanın qanunvericiliyi).

8. **Mərakeş Müqaviləsi: istisnaların və ya məhdudiyətlərin açıq və ya qapalı sistemi?**

9. **Maraqların tarazlıq problemi və Lotki-Volterinin «yirtıcı-qurban» kibernetik modeli** (idarəedici – idarə olunan parametrlərinin qarşılıqlı təsir vasitəsilə özünütənzimləmə).

Modelin şərti: qurbanın qidalanması şəraiti qeyri-məhduddur, hər iki növün arealı isə qapalıdır.

a) Yirtıcının və qurbanın qidası boldur: onların populyasiyası artır; yirtıcıların \uparrow qurbanlar \downarrow gətirir, buradan yirtıcıların \downarrow qurbanların \uparrow populyasiyası alınır və s. Nəticədə müəyyən stasionar qiymət ətrafında dalğalanma dəyişməsi davam edir.

b) «Müəlliflik hüququnun sərtləşdirilməsi – müəlliflik hüququna məhdudiyətlərin gücləndirilməsi» sistemində oxşar model: əgər məhdudiyətlər $\uparrow \rightarrow$ əsərlər $\downarrow \rightarrow$, onda cəmiyyət müəlliflərə dəstək üçün tədbirlər görür və s.

Məhdud Fiziki İmkanlı İnsanlar üçün Naxçıvan Regional İnformasiya Mərkəzi

II. MÜSTƏSNA HÜQUQA MƏHDUDİYYƏTLƏRİN TƏBİƏTİ VƏ MÜMKÜNLÜK MEYARLARI

1. Subyektiv müstəsna hüquqların «statika»sı (yəni hüquq öz-özlüyündə) və «dinamika»sı (həyata keçirilmə hədudları): istifadəyə «təmiz» müstəsna hüququn olmaması istifadəsinə.

«Təmiz» müstəsna hüququn məhdud olması aşağıdakılardır:

a) hüquq sahiblərinin səlahiyyətlərinin üçüncü şəxslərin hüquqlarından asılılığı ilə (şərikli müəlliflik, hüquqların birgə məxsusiyətliyi);

b) asılı, o cümlədən törəmə əsərlər (uyğunlaşmalar, tərcümələr, icmallar və digər yenidən işləmələr), tərkibli əsərlər (toplular, kompilyasiyalar, bəzi məlumat bazaları, kollektiv əsərlər), demək olar ki, həmişə əlaqəli hüquq obyektleri;

c) qanunvericilik normalarına görə müstəsna hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarına məhdudiyətlər (2 hal): qeyri-könüllü lisenziyalar və əsərlərin və əlaqəli hüquq obyektlərinin sərbəst istifadəsi.

Qeyd: təqdimatda a) və b) hallarına, həmçinin kollektiv idarəetməsi ilə bağlı hüquqların və müqavilədə göstərilmiş məhdud hüquqların həyata keçirilməsində baxılır, yalnız c) halına baxılır.

Səbəblər:

a) və b) halları digər şəxslərin hüquqlarının nəzərə alınması zəruriyyətini tələb edir;

c) halı isə istifadəçilərin və ya geniş kütlənin maraqlarının nəzərə alınması zəruriyyətini tələb edir.

2. **Bern Konvensiyasına görə qeyri-könüllü lisenziyaların mümkünlük meyarları**

Qeyri-könüllü lisenziyalar aşağıdakı hallarda mümkündür:

a) efirle, kabelle və digər texniki vasitələrlə veriliş, həmçinin əsərlərin istənilən digər kütləvi bildirişi ilə (p. 2, m. 11bis);

b) musiqili əsərlərin yazılması ilə (p. 3, m. 13).

Eyni şərtlərlə mümkünlük meyarları:

a) lisenziyalar yalnız onları müəyyən edən ölkələrdə tətbiq olunur;

b) müəlliflər, o cümlədən müqavilə olmadıqda, səlahiyyətli orqan tərəfindən müəyyən edilən, ədalətli mükafatı almalıdırlar;

c) müəlliflərin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına riayət edilməsi zəruridir.

RESPUBLIKA GÖZDƏN ƏLİLLƏR KİTABXANASI

III. SƏRBƏST, PULSUZ İSTİFADƏ

1. Sərbəst və pulsuz istifadənin əlamətləri (hüquqi təbiəti):

- bu cür məhdudiyət yalnız açıqlanmış əsərlər üçün mümkündür (Azərbaycan, Fransa, Rusiya və digərləri);
- istifadə qeyri-kommersiya, şəxsi xarakter daşıyır (Azərbaycan müəllif-hüquq qanunvericiliyinin hər bir maddəsində qeyd edilmişdir);
- şəxsi əmlak hüquqlarına, bəzi hallarda isə digər qeyri-əmlak hüquqlarına riayət olunmalıdır (Bern Konvensiyasının 10.1 maddəsi xoş ənənələrə riayət edilməsi tələbi ilə sitat gətirməyə icazə verir).

2. Milli qanunvericilikdə sərbəst və pulsuz istifadə halları:

- ✓ şəxsi məqsədlərlə surətçixarma (m. 17);
- ✓ kitabxanalarda, arxivlərdə və təhsil müəssisələrində reprosurətlərin istifadəsi (m. 18);
- ✓ görmə qüsurulu şəxslər üçün surətçixarma da daxil olmaqla, informasiya, elmi, tədris və digər məqsədlər üçün əsərlərdən istifadə (m. 19);
- ✓ sərbəst giriş üçün daim açıq olan yerlərdə əsərlərin istifadəsi (m. 20);
- ✓ rəsmi və dini mərasimlər zamanı əsərlərin kütləvi ifası (m. 21);
- ✓ məhkəmə və inzibati məqsədlər üçün surətçixarma (m. 22);
- ✓ efir yayımı təşkilatının efir bildirişi hüququnu aldığı əsərin qısamüddətli istifadə üçün yazılması (m. 23);
- ✓ kompüter proqramlarının və məlumat bazalarının surətinin çıxarılması, uyğunlaşdırılması və kompilyasiyası (m. 24).

Qeyd: məhdudiyət formaları təbiəti ilə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

3. «Şəxsi məqsədlər üçün istifadənin», kontinental hüquqi sistemi və «common law» sistemi ilə analogiyası.

a) Kontinental hüquqi sistem: klassik hal «fərdi surət-çıxarma»: şəxsi məqsədlər üçün istifadə < fərdi istifadə (nüsxələr nəinki şəxsi istifadə, həm də müəyyən şəxslərin ümumi maraqları üçün istifadə oluna bilər);

b) ingilis-amerikan hüquqi sistemi: “fair use” or “fair dealing” (İngiltərə – “fair use” bütün növləri qanunda qeyd edilib, ABŞ – məhkəmədə məsuliyyətin istisnasının ümumi prinsipi); amerikan doktrinasında «ədalətli istifadə» «əsərlərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş istifadə növlərində müəlliflik hüququ ilə qorunmasından müəyyən məqsədlər üçün ümumi istisnalar» (ÜƏMT Qlossaris), «Müəlliflik hüququ haqqında» ABŞ qanununa görə isə – tənqidi resenziyaların tərtibatı, şərhlər, xəbərlər toplusu, təlim məqsədli reportajlar, təhsil və elmi tədqiqatlar və s.;

c) Bern Konvensiyasında təhsil məqsədləri üçün sitat yolu ilə əsərlərin sərbəst istifadəsinin mümkünlüyünü təyin edən normalar kimi ədalətli təcrübə (fair practice) haqqında göstəriş var (p. 1, m. 10).

4. «Üçpilləli test».

a) Beynəlxalq hüquqi aktlar və istisnalara və məhdudiyətlərə tələblərin unifikasiyası: «üçpilləli test» (Bern (1967, m. 9(2)), Roma Konvensiyaları, TRIPS Müqaviləsi (m. 13), Müəlliflik hüququ üzrə (m. 10), İfalar və fonogramlar üzrə (m. 16) ÜƏMT Müqavilələri, «Müəlliflik hüququnun və əlaqəli hüquqların bir neçə aspektlərinin harmonizasiyası haqqında» Aİ Direktivləri);

b) «Üçpilləli test»in mahiyyəti:

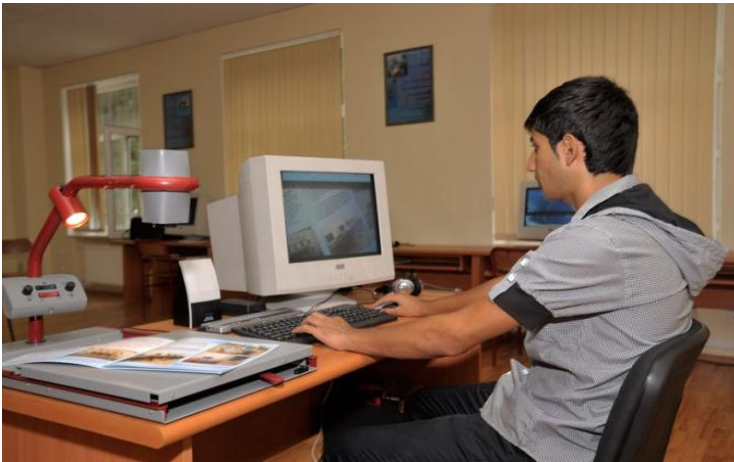
- ❖ bütün məhdudiyətlər “numerus clauses” prinsipi-nə görə qurulur, yəni hüququn özünün hamı tərə-

- findən tanınan ümumi xarakteri nəzərə alınmalı, məhdudiyyətlər isə yalnız xüsusi hallara aid edilir;
- ❖ məhdudiyyətlər əsərlərin normal istifadəsinə ziyan vurmur;
 - ❖ məhdudiyyətlər müəllifin qanuni maraqlarını əsassız məhdudlaşdırmır.

Qeydlər:

- üçpilləli testin qaydaları mahiyyətə qanunvericiyə sərbəst istifadənin hüdudlarını müəyyən etməyə imkan verən siyasi-hüquqi təlimatlardır;
- sərbəst və pulsuz istifadə müstəsna hüquqları qanunvericiliklə məhdudlaşdırır, yəni hüquq sahibinin inhisarını azaldır;
- sərbəst istifadə halları istifadə səlahiyyətinin hüdudlarını müəyyən edir, lakin obyektiv yox, yəni əsərlərin «qavranılması» hallarını istisna edir;
- sərbəst istifadə halları istifadənin qeyri-kommersiya üsullarının xüsusi kateqoriyasıdır, hansılar ki, ictimai əhəmiyyət və ya digər kütləvi maraqları əhatə edir və onların həyata keçirilməsi vacibdir.

Məhdud Fiziki İmkanlı İnsanlar üçün Gəncə Regional İnformasiya Mərkəzi

IV. QONORARIN ÖDƏNİLMƏSİ İLƏ SƏRBƏST İSTİFADƏ (qeyri-könüllü lisenziyalar)

1. Sərbəst, pulsuz istifadə və qeyri-könüllü lisenziyalar: müqayisə

Qeyri-könüllü lisenziyalar:

a) yalnız əsərlər açıqlandıqdan sonra müəllifin icazəsi ilə və yalnız istifadənin müəyyən halları üçün tətbiq edilir (musiqili qeyri-dramatik əsərlərin və onların mətnlərinin mexaniki surətçixarması, yayım təşkilatlarının proqramlarının efir və kabel vasitəsilə verilişi və nəzarətsiz istifadə halları (şəxsi surətçixarma));

b) qeyri-könüllü lisenziyaların hüquqi təbiətinə 3 yanaşma vardır:

- müstəsna hüquqların qonorar almaq hüququ ilə əvəz edilməsi;
- müəyyən hallarda müstəsna hüquqların **sərəncamçılığının** məhdudlaşdırılma mexanizmi kimi və bununla da istifadənin ənənəvi üsulunun və müəlliflər və istifadəçilərin qarşılıqlı əlaqələrinin evolyusiyasının başlanğıcı;
- müstəsna hüquqların məhdudlaşdırılması mexanizmi.

c) bizim nöqteyi-nəzərimizə görə: qonorarın alınması sui-generis hüququ deyil, müstəsna hüquqların məzmununu təşkil edən tədbirlərin görülməsi ekvivalentidir (bax: Azərbaycan müəllif-hüquq qanunvericiliyi) və ona görə də qeyri-könüllü lisenziyalar həm sərəncamçılığın, həm də müstəsna hüquqların məhdudlaşdırılması mexanizmidir.

Səbəb: müstəsna hüquqların məzmunu = iki səlahiyyət, daha doğrusu, müəllifin özünün istifadə səlahiyyəti və müstəsna hüququnun sərəncamçılığı səlahiyyəti (üçüncü şəxslərə əsərdən istifadəyə icazə).

Şəxsi (özünün) istifadəsinə səlahiyyət qalır, sərəncamçılıq səlahiyyəti isə faktiki olaraq iflic olur.

Nəticə: hüquq sahibi əsərləri ilkin eksklüziv şərtlərdə deyil, digər şəxslərlə eyni bərabərdə istifadə edir və bununla da, nəinki sərəncamçılıq səlahiyyəti, həm də onun müstəsna hüququ da məhdudlaşır.

2. Qanuni və məcburi lisenziyalar (statutory license and compulsory license):

a) nəzəriyyədə və təcrübədə:

qanuni lisenziyalar – müəyyən edilmiş üsulla və müvafiq şərtlərlə qorunan əsərlərdən müəlliflik hüququnun sahibinə qonorarın ödənilməsi ilə istifadəsinə qanuni icazənin verilməsi (qonorarın məbləği qanunla, səlahiyyətli orqan və ya məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir);

məcburi lisenziyalar – səlahiyyətli orqanlar və kollektiv idarəetmə təşkilatları tərəfindən müvafiq hallarda və məcburi qaydada qonorarın uyğun dərəcələr üzrə ödənilməsi ilə lisenziyaların istifadəçilərə verilməsi;

b) **qanuni lisenziyaların tipik nümunələri** (şəxsi surətçixarma və kommersiya fonogramının istifadəsi):

- şəxsi məqsədlər üçün müəllifin icazəsi olmadan, lakin qonorarın ödənilməsi ilə audiovizual əsərlərin və ya fonogramların surətinin çıxarılması (m. 17.3) (qonorarın, daha dəqiq desək, istehsalçılardan və ya avadanlıq və maddi daşıyıcı idxalatçılarından vəsaitlərin yığılması; bu, kollektiv idarəetmə təşkilatları tərəfindən yığılan **mədəni kirayə haqqıdır**);
- kommersiya məqsədi ilə fonogram istehsalçısının və ifası fonogram yazılmış ifaçının razılığı olmadan, lakin qonorar verilməklə fonogramın surətçixarılması, kütləvi ifası, efirle və kabelle kütləvi bildirişi (m. 37) (ödəyicilər – istifadəçilərdir, **bu, qonorardır**).

c) məcburi lisenziyaların nümunələri:

- ❖ milli qanunvericiliklə xüsusi olaraq nəzərdə tutulmayıb, patent qanunvericiliyində olduğu kimi, hüquqlardan sui-istifadə zamanı məhkəmə orqanları tərəfindən tətbiq edilir; Avropada Avropa Komissiyasının göstərişi ilə, əgər hüquq sahibi bazarda öz monopoliyasından sui-istifadə etsə (bax: Avropa Ədalət Məhkəməsinin təcrübəsi);
- ❖ bütövlükdə məcburi lisenziyalar ədalətsiz rəqabətə və hüquq sahibinin hüquqlardan sui-istifadəsinə qarşı yönəldilmişdir.

d) qanuni və məcburi lisenziyalarda müstəsna hüquqların həyata keçirilməsinə məhdudiyətlərin xarakterinin müxtəlifliyi:

- qanuni lisenziyalar öhdəlik hüquq münasibətləri deyil (müqavilə və digər hüquqi fakt yoxdur), **bu qanuni icazələrdir, qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinin xeyrinə müəlliflik hüququnun həyata keçirilməsinə məhdudiyətlərdir** və istifadəçilər hüquqlar əldə etmir, o cümlədən öhdəlik hüququnu;
- məcburi lisenziyalar – öhdəlik hüquqlarının bütün əlamətlərinə cavab verir və **konkret, müəyyən şəxslərin xeyrinə müəlliflik hüququnun həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır**, istifadəçilər isə öhdəlik hüquqlarını əldə edir;

e) ədəbiyyatda qeyri-könüllü lisenziyaları çox vaxt bir terminlə adlandırırlar: «məcburi lisenziyalar» və ya «qanuni lisenziyalar».

Məhdud Fiziki İmkanlı İnsanlar üçün Yevlax Regional İnformasiya Mərkəzi

V. SON QEYDLƏR, RƏQƏMSAL MÜHİTDƏ İSTİSNALAR VƏ MƏHDUDİYYƏTLƏR

1. Rəqəmsal mühitdə müəlliflik hüququnda istisnaların və məhdudiyətlərin olması tarazlığın saxlanması üçün yenidən dərk edilməli və ya təsdiqlənməlidir, o cümlədən:
 - ✓ fundamental azadlığın təminatı ilə bağlı istisnalar (söz, informasiya azadlığı, mətbuat azadlığı və şəxsi toxunulmazlıq hüququ: - yeni sitat gətirmə, parodiya, tənqidi icmallar, xəbərlər icmalı, şəxsi istifadə - **saxlanmalıdır**);
 - ✓ **kütləvi maraqların tələbləri** ilə bağlı istisnalar, yeni görmə qüsurlu əlillər üçün istisna (Mərakeş Müqaviləsi onlara yenidən baxdı), kitabxana və arxivlər üçün (**yenidən baxılması və gücləndirilməsi tələb olunur**), tədris və elmi məqsədlər üçün (bax: açıq təhsil resursları – **yenidən baxılması və gücləndirilməsi tələb olunur**);
 - ✓ müəlliflərin istifadənin bəzi növlərinə nəzarət etmək və qarşısını almaq mümkünsüzlüyü ilə bağlı bəzi istisnalar (rəqəmsal texnologiyaların inkişafına görə bazar uğursuzluğunun kompensasiyası – rəqəmli şəbəkədə hüquqların idarə edilməsi – **yenidən baxılmalıdır**).
2. Müəlliflik hüququnun inkişafı ona istifadəçilərin nöqteyi-nəzərindən də baxılmasını tələb edir.